

APUNTS SOBRE LES INTERVENCIONS EN EL PATRIMONI INDUSTRIAL A ANDORRA

· 6 de maig del 2022 a 2/4 de 7 de la tarda
* Al Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia,
en el marc del Recercat a Igualada

Xavier Llovera i Massana

Llicenciat en Lletres, especialitat Arqueologia, Museologia i Funció Pública

▲ CURRÍCULUM

Formació principal:

1979-1982 Llicenciat en Art, arqueologia, història i antropologia (UAB)

1990 Maîtrise en museologie (Université du Québec à Montréal)

1995-1996 Funció gerencial a les Administracions Públiques (ESADE)

La meua vida laboral s'ha centrat en la recerca arqueològica i històrica, la gestió global del Patrimoni, amb un peu molt enganxat en la planificació de museus i monuments i en polítiques de Patrimoni Cultural.

D'alguna manera he treballat en bona part de projectes museològics d'Andorra, així com en una gran part de les intervencions que s'han realitzat en aquest territori entre els anys 1980 i 2020. Entre els projectes destacables voldria citar l'estudi i adequació de la Farga Rossell, la participació amb el Museu del tabac i la instauració de la Ruta del ferro com a projecte transfronterer amb Catalunya, Aquitània, Migdia-Pirineus i el País Basc.

A Catalunya vaig començar com a director del Museu d'Arqueologia de Catalunya, una institució amb 5 seus repartides per aquest territori, amb un total de 80 efectius. Vaig portar a terme la reforma de la seu de Barcelona i vaig iniciar els canvis a les seus de Girona, Ullastret i Empúries.

A partir del 2014 se'm proposa participar a la creació de l'Agència Catalana de Patrimoni, que ha de gestionar els Museus i Monuments propietat o gestionats pel Govern Català. La meua tasca era la de dirigir la Divisió d'Actuacions en Museus i Monuments. Les meues àrees de gestió inclouen l'acció cultural i educativa, el màrqueting, els projectes de turisme cultural, els projectes estratègics, així com la gestió dels monuments propietat de la Generalitat de Catalunya, oberts al públic.

A partir de 2018 torno a Andorra i faig feines pel Ministeri de Cultura i per Cal Pal. En aquests moments treballa per Sindicatura en projectes patrimonials del Consell General.

En el nostre món occidental i molt especialment a partir del segle XIX, les indústries es multipliquen, creixen, s'amplien i sovint moltes es tanquen. Tot això crea una dinàmica important en les modificacions del paisatge, de l'urbanisme, es produeixen canvis demogràfics que no tan sols afecten l'edifici industrial mateix sinó que hi ha una afectació general en tota la societat. En el cas d'Andorra o d'altres zones de muntanya, no són processos semblants al que passa a l'entorn de les grans ciutats industrials o en àrees concebudes per instal·lar-hi colònies industrials. Això és el que veurem avui.

Els centres de patrimoni industrial en el nostre món són molt variats. Destacaria les indústries en ple funcionament que preparen part de les seves instal·lacions perquè el visitant i client potencial puguin entendre i apreciar allò que produeixen; a casa nostra seria en part el que fa FEDA. Són casos que van molt lligats a polítiques de fidelització de marca. Trobem sobretot museus o centres d'interpretació que expliquen una indústria que en cert moment va morir o es va traslladar on s'explica un procediment industrial o comercial o la memòria d'una ciutat o territori industrialitzat.

La majoria d'intervencions van lligades a polítiques de desindustrialització, polítiques socials i sobretot culturals, en espais inicialment industrials, que han canviat d'ús, però que poden guardar part de la seva memòria. Hi ha també nombrosos casos de reutilització del patrimoni industrial en centres culturals, amb una certa predominança per l'art contemporani, on la memòria industrial queda registrada a través del bé immoble i a través d'algun registre comunicatiu o honorífic d'allò que va ser.

Per aquells espais que d'alguna manera estan oberts al públic, cal tenir especialment en compte dos punts.

El patrimoni industrial té un impacte important dins del paisatge i en l'urbanisme. La valoració d'aquest patrimoni és intrínseca a la del seu paisatge i el seu estat incidirà en el nombre de visites i el nivell de satisfacció dels visitants. Si ens fixem en el patrimoni mundial de la Unesco, en categoria de patrimoni industrial, veureu com n'és d'important el fet de tenir un paisatge cuidat i ben organitzat.

En segon lloc, cal parlar del relat que hi expliquem, allò que volem que el nostre visitant aprengui i que ha de rebre un tractament seductor, a fi que la seva experiència de visita sigui òptima.

Els museus de caire històric, social, tècnic o científic estan fent un gran esforç a millorar aquests punts: tenir les instal·lacions en un espai on el seu entorn està mesuradament adequat, tenen moltes més possibilitats de mantenir una clientela fidel. D'altra banda, cal endreçar la museografia i posar-la al dia. Tots coneixem els costos de les noves tecnologies aplicades a les nostres instal·lacions. Sabem que aquestes envelleixen ràpidament i continuem tenint la necessitat de renovar. Planificar amb temps aquestes inversions ens aproxima a veure globalment les nostres instal·lacions.

Cap on va el futur d'aquestes instal·lacions? Tot indica que l'equilibri entre espais ben situats dins del seu paisatge rural o urbà, el fet de tenir una bona exposició interpretativa adequada i ben

combinada amb espais més immersius que ajudin a integrar el visitant amb aquell procediment i amb aquell *moment històric* són els que probablement tinguin més èxit. Per descomptat l'acció cultural que faci cada institució serà també determinant.

Però tornem als models expositius. Veiem, no tan sols, els cursos de patrimoni industrial, sinó també en exposicions històriques o mediambientals, que s'està imposant allò que en diem exposicions híbrides (interpretatives i immersives). D'alguna manera l'exposició híbrida és el model que veurem en els propers deu anys. Després hi haurà altres tecnologies que ens obligaran a canviar les presentacions si volem continuar augmentant el nombre de visitants.

Com s'ha organitzat Andorra fins ara?

Andorra l'any 1994 va començar a fixar unes polítiques d'intervenció en el patrimoni preindustrial i industrial, amb alguns exemples consolidats. Donar a conèixer alguns dels objectius fixats ens pot portar a un debat interessant. És en aquest moment i sobretot a partir del 1995, en ple mandat del ministre de Cultura Pere Canturri, quan comencem a treballar amb el que podríem anomenar patrimoni preindustrial. A final dels anys 90, els cursos d'arqueologia d'Andorra es tematitzen i comencen a practicar els procediments preindustrials, i l'interès per estructures com molins, fargues i serradores augmenta. El 1995, Canturri ens encarrega de restaurar la mola del Mas d'en Soler, per continuar amb la serradora de Cal Pal, dues pràctiques imprescindibles per poder conèixer correctament el sistema hidràulic. Aquestes són les dues primeres intervencions en estructures preindustrials.

Mola i serradora de Cal Pal. Foto: Andorra Turisme

Andorra no deixa de ser un territori de muntanya, lluny dels grans centres de consum. Quan el factor temps-transport no era essencial, Andorra funcionava i podia exportar productes com els lingots de ferro, tabac o productes fets de llana. Quan la rapidesa del transport és important i mentre Andorra no soluciona els seus accessos per carretera, el territori perd clientela i entra en crisi. És així com Andorra cap al 1860 deixa de ser competitiva en producció de ferro i en la seva producció ramadera (inclosa la producció de llana). Andorra, com altres territoris pirinencs, deixa de ser interessant per a d'altres mercats que el pròpiament intern. Entrem així a la famosa crisi del XIX, que comença cap al 1860 i que dura uns 80 anys. De tota manera, la intervenció de la indústria andorrana en el seu paisatge sempre ha estat *discreta* si ho comparem en territoris realment industrials.

La continuïtat de les intervencions a la serradora de Cal Pal i d'algunes moles, la segueix la farga Rossell, un projecte que difícilment s'hagués fet sense la intervenció dels ministres Pere Canturri i Josep Garrallà. Ells van convèncer el Govern de fer la intervenció més cara que mai havia fet en un monument. L'ocasió s'ho valia. Era la darrera farga que va tancar al Pirineu, tenia un nivell de conservació arquitectònic important, no hi havia cap exemple obert al públic o mitjanament visitable del que se n'anomenava *farga a la catalana*, s'acabava de presentar a França una primera tesi doctoral sobre el tema, teníem la millor col·lecció documental d'aquest tema i teníem un Olivier Codina, molt jove, amb moltes ganes d'estudiar tota aquella temàtica que va acabar en la seva tesi doctoral. La Berna Garrallà va portar el projecte de restauració i jo mateix el d'interpretació i museologia. La farga es va excavar, restaurar, interpretar i se la va dotar, en aquells moments i potser encara ara, d'una museografia interpretativa que va ser l'enveja de moltes altres instal·lacions museístiques en patrimoni industrial.

Era evident que el projecte no podia acabar allà, i es va crear la Ruta del Ferro. Primerament de forma interna, amb el Comú d'Ordino. Es va buidar d'aigua la mina de Llorts, es va excavar i es va obrir al públic. Amb l'àrea de Promoció Cultural es van organitzar dos simpòsiums d'escultura, en què una sèrie d'artistes de caràcter intercultural van interpretar la història de la siderúrgia al país. Després vam iniciar la labelització de la ruta transfronterera amb l'Institut Europeu dels Itineraris Culturals, un organisme amb seu a Luxemburg que forma part del Consell d'Europa. Aquest fet ha anat incorporant instal·lacions siderúrgiques i altres elements relacionats amb la producció del ferro al Pirineu. Andorra s'unia amb Catalunya, Euskadi, Occitània i Aquitània per desenvolupar un itinerari al qual progressivament s'han anat afegint fins a una trentena d'instal·lacions repartides per tota la serralada i a la qual sens dubte es continuaran afegint més i més espais industrials.

Zona de mall i martinet a la farga Rossell. El cor de la farga.
Foto: Andorra Turisme

Instal·lació de Marc Brusse a la Ruta del Ferro.
Foto: Andorra Turisme

Visita a la mina de Llorts. Foto: Andorra Turisme

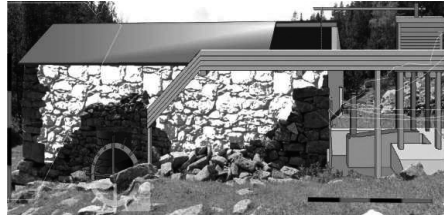
Pel que fa a Andorra, la ruta, que té l'obligació donada pel Consell d'Europa d'ampliar-se *in eternum*, ha iniciat altres projectes. El més interessant és l'excavació, estudi, restauració i interpretació de la farga del Madriu. Es tracta d'un projecte d'enveja, dirigit per O. Codina, amb

la col·laboració de la Universitat Jean Jaurès de Tolosa, el CNRS i altres organismes especialitzats en la història de la siderúrgia. Els resultats d'aquestes investigacions comencen a ser espectaculars i faran parlar molt els propers anys.

El projecte de ruta del ferro, amb les intervencions fetes en les parròquies de la Massana, Ordino i Escaldes-Engordany és el gros de les intervencions andorranes en l'àmbit del patrimoni industrial. D'alguna manera és el projecte estrella d'aquesta tipologia patrimonial.

Pel que fa a la petita indústria tradicional, faltaria treballar el tema de la llana, en gran mesura ja estudiat per O. Codina, però que encara no ha entrat en les polítiques patrimonials.

Hi ha, però, altres sectors de gran interès i de gran impacte en l'economia nacional. El primer és el tabac. El consum del tabac comença probablement a final del segle xv, tot i que no ho podem demostrar, però és cert que aquest producte que arriba amb els colonitzadors espanyols a Amèrica arriba amb èxit a Europa, tant, que les corones espanyoles i franceses decideixen reservar-se la comercialització del tabac en règim de monopoli. Andorra per descomptat ni s'ho proposa, i poc a poc trobem amb el tabac o millor dit en la seva producció i comercialització un nou negoci. Des del segle xvii trobem els primers contrabandistes jutjats per passar allò que teòricament no podien. Fins al segle xx són tot petits tallers que es dediquen sobretot a la producció de caliquenyos. Al segle xx trobem les primeres indústries, que ja ocupen una part de la població, principalment les dones. Una d'aquestes indústries és l'Antiga Fàbrica Reig, a Sant Julià de Lòria, que va acabar sent el Museu del Tabac, després Antiga Fàbrica Reig i que ha tancat després de quinze anys, amb un rendiment cultural i social que cal felicitar. Aquesta fàbrica que reinstal·là les seves màquines posades al dia, que creà una de les museografies més potents del país i que a més va ser durant anys el museu més visitat del país, va tancar les portes ara fa uns anys. Les seves instal·lacions per ara continuen intactes.

Farga del Madriu. Muntatge sobre el seu funcionament, preparat per Oliviu Codina. Ministeri de Cultura, Joventut i Esports

Espais de l'antic Museu del Tabac. Fotos: Fundació Julià Reig

Un altre sector important és l'elèctric. L'antiga central de Fhasa, ara FEDA, va entrar en servei l'any 1934 i encara avui segueix sent la principal font de producció d'electricitat a Andorra. Va ser creada per enviar electricitat a llocs com Barcelona, però actualment, amb l'alt consum que té el país, no en tenim ni per cobrir les nostres necessitats actuals. La central té un museu amb vocació didàctica i experimental, a més produeix exposicions temporals i té també un itinerari de muntanya a l'entorn del llac d'Engolasters on es poden veure part de les seves instal·lacions. El museu té l'objectiu d'explicar la història de l'electrificació d'Andorra des del 1909 i sobretot explicar com es produeix i es distribueix l'electricitat.

Vista de la Central de FEDA i d'una sala del museu. Fotos: Museu de l'Electricitat

Per acabar, voldria tractar el tema de les ràdios. No em refereixo tant als estudis de locució sinó més aviat als centres de producció d'ones, als seus espais i instal·lacions més industrials. La primera cadena de ràdio que s'instal·la al país és Radio Andorra i la segona va ser Radio de les Valls, que més endavant utilitzà la marca Sud Radio, que encara funciona com a FM des de Tolosa de Llenguadoc. El que tractarem aquí no és precisament la producció d'ones en format FM, sinó la producció d'ones a gran escala, les d'ona mitja, curta i llarga, i és que Radio Andorra en certs moments de la seva vida es podia escoltar a bona part d'Europa i fins i tot a Amèrica.

Vista del centre emissor de Radio Andorra durant la restauració. Foto: Àrea de Museus, MCJIE

Imatge d'un acte als jardins de Radio Andorra. Foto: Facundo Santana pel diari Bondia

Amb l'FM i després internet, aquests procediments han pràcticament caducat, però també és cert que mantenen una memòria viva molt complexa. De fet, Radio Andorra forma part del desenvolupament turístic, econòmic i social del país. Fins i tot la seva existència ha participat activament a resoldre problemes institucionals. No tractarem aquests temes, que podeu trobar en una àmplia bibliografia.

Tant les instal·lacions de Radio Andorra com les de Sud Radio fa molts anys que ja no funcionen. Durant anys han estat immobles tancats i desitjats per molts, i finalment se'ls ha donat algunes funcions. Ja no tornaran a funcionar com a centres emissors d'ones, però se'ls ha dotat d'objectius i els seus immobles continuen formant part del paisatge andorrà i de la memòria dels nostres conciutadans.

El centre emissor de Radio Andorra (actualment propietat del Govern) va ser totalment restaurat, com si es tractés d'un BIC però sense ser-ho. Es va poder restaurar tota la maquinària del centre i actualment és la seu d'Andorra Turisme. La majoria d'espais han estat adequats per poder-hi treballar a mode d'oficines, que en diversos espais mantenen maquinària i instal·lacions vistes. Hi treballa una cinquantena de persones i tot indica que s'hi troben perfectament còmodes vora totes aquestes instal·lacions. És per tant un d'aquells espais industrials, transformats, no per ser vist com una indústria del passat que ja no funciona a mida de centre d'interpretació, si no que se li ha canviat l'ús, però manté una bona part de la maquinària i les instal·lacions que la van fer famosa. Una part d'aquests espais serà musealitzada.

El ministre de Turisme i Telecomunicacions, Jordi Torres, i el director general d'Andorra Turisme, durant la presentació de la campanya d'hivern a Radio Andorra. Foto: Mireia Reynal per diari ARA

Inauguració de les noves instal·lacions d'Andorra Turisme. Fotos: Andorra Difusió

L'itinerari de transformacions de Radio de les Valls, o si ho preferim de Sud Radio, al Pic Blanc, serà totalment diferent. Dèiem que el centre emissor de Radio Andorra és un edifici industrial, que ha pogut conservar la immensa majoria de la seva maquinària, que a més ha conservat fins i tot les seves antenes davant el llac d'Engolasters, que li feia de mirall per fer rebotar les ones i arribar més enllà. Sud Radio és un edifici dels anys 60, construït amb una *certa* forma de vaixell posat dalt de la muntanya, a una cota de 2.508 m d'alçada, molt simbòlic, en mig d'un gran domini esquiable, que conserva una de les dues antenes que tenia i que s'ha integrat en la imatge de l'estació d'esquí. L'immoble de Sud Radio i els seus entorns immediats canviaran

totalment d'usos i desmuntaran la immensa majoria de les seves instal·lacions per instal·lar-hi un gran centre d'entrenament d'alçada, probablement dels més grans d'Europa. El propietari de l'edifici és el Govern d'Andorra, el terreny és del Comú d'Encamp i es tracta d'una concessió administrativa per a quaranta anys.

Vista actual del centre emissor de Sud Radio en mig de Granvalira i vista del projecte icònic, de l'empresa Bomosa.
Fotos: Bomosa

El centre crea al costat de l'edifici central 81 habitacions amb capacitat de fins a 140 persones, amb tres restaurants. A l'edifici històric hi haurà la zona esportiva i *wellness*, i els espais mèdics i de rehabilitació. També en l'edifici històric hi haurà un espai de memòria, que explicarà el que va ser Radio de les Valls i després Sud Radio.

Vista actual de l'espai de producció d'ones al centre emissor de Sud Radio i projecte de transformació en gimnàs.
Fotos: Bomosa